

Ռաֆֆի

Դավիթ Բեկ

3 - ԻԵ

Զեվու (գեղի) բերդը հայոց Բաղաս թագավորների բազմաթիվ բերդերից մեկն էր: Այդ տոհմի վերջին երկու անբախտ թագավորները, երկու եղբայրներ՝ Գրիգոր և Սմբատ, անժառանգ էին: Գրիգորը միայն ուներ մի դուստր Կատա անունով: Եվ որպեսզի իր թագավորությունը շարունակվի, նա հրավիրեց Խաչենի Ջալալյան իշխաններից մի երիտասարդ Հասան անունով, տվեց Կատային նրան կնության և նրա հետ նվիրեց իր փեսային Բաղաս իշխանության աթոռը: Շուտով երկու եղբայրներն ևս վախճանվեցան, առանց տեսնելու իրանց թագավորության կործանումը:

Այդ միջոցներում արևելքում գորացավ մանգոլական տարրը և հեղեղի նման սկսեց սփռվել դեպի ամեն կողմ: Երիտասարդ Հասանը այնքան քաջություն չունեցավ, որ դեմ դներ թշնամու արշավանքներին, թողեց իր երկրի բերդերն ու ամրությունները անտեր, և իր անձն ու ընտանիքը միայն ազատելու համար, հեռացավ իր հայրենիքը՝ Խաչեն: Եվ այսպես Անդոկի նման սարսափելի հսկայի թագավորությունը վերջացավ Հասանի նման երկչուտ թզուկով:

Այնուհետև Զեվուն, ինչպես Կապանի մյուս բերդերը, փոփոխակի ընկան երբեմն պարսից, երբեմն արաբացոց և երբեմն թյուրքաց իշխանությունների ներքո: Հայ բնակիչներն սկսեցին ցրիվ գալ, իսկ նրանց փոխարեն հետզհետե գետնեղվեցան մահմեդականները:

Դավիթ բեկի օրերում Ջեվուն ուներ մոտ հինգ հազար տուն բնակիչներ, որոնց թվում հայերը խիստ չնչին փոքրասանություն էին ներկայացնում:

Բայց երբ խանը լսեց Բեկի արշավանքը դեպի իր բերդը, նա հավաքեց շրջակա թյուրքաբնակ գյուղերի բնակիչներին ևս բերդի մեջ, այնպես որ, պաշարման ժամանակ այնտեղ կար մահմեդականների բավական մեծ բազմություն:

Երկու բան կարող է մահմեդականին քաջություն տալ, սիրտ տալ թշնամու հետ կռվելու համար. մեկը, ավարառության ցանկությունը, մյուսը, կրոնական մոլեռանդությունը: Պատերազմական մի այլ իդեալ անծանոթ է նրան: Այդ երկու պայմաններն ևս, պաշարված բերդի մահմեդականների վերաբերությամբ, տնօրինված էին: Խանը իրավունք էր տվել նրանց կոտորելու, կողոպտելու իրանց դրացի բոլոր հայերին: Իսկ մուլաների գլխավորը, որպես վարձատրություն այդ բարբարոսության համար, խոստացել էր Մուհամմեդի դրախտը:

Այդ էր պատճառը, երբ խանը հրամայեց վեզիրին, որ ածել տա պատերազմական թմբուկները, այդ միջոցին, հրդեհով բռնված ամրոցի հանդեպ, հրապարակի վրա, մի քանի բոլայեի մեջ հավաքվեցան նրա բազմաթիվ զինվորները, որոնք առաջ բոլորովին վիստած և սրտաբեկ էին եղած: Նրանք կրկին վստահություն և խրախույս ստացան, երբ լսեցին խանի քաջալերական խոսքերը: Իսկ երբ մուլաների գլխավորը իր չավուշների բերանով հայտնեց աստուծո և նրա մարգարեի հրամանը, ամբողջ մահմեդական ամբոխը ոգևորվեցավ կրոնական խավար հափշտակությամբ, և մի մարդու նման, ոտքի ելավ կռվելու «անհավատների» դեմ:

Խանը վեզիր հաղորդած տեղեկությունները հուսահատական համարելով, ավելի ճիշտ ասած, չհավատալով նրան, այժմ դարձավ դեպի իր գործերի գլխավոր հրամանատարը, հարցնելով.

Աքպար, ի՞նչ ես կարծում, ո՞րքան զինվորներ կունենա Բեկը:

Իմ տերը թող ողջ լինի,— պատասխանեց գորապետը. գավուրը ո՞րքան զինվորներ կարող է ունենալ. շատ-շատ՝ մի քանի հարյուր հոգի: Բայց բանը թվի մեջը չէ. դիցուք թե ունենա մի քանի հազար, մի քանի բյուր զինվորներ: Բայց

մի՞թե ճանճերի բազմությանը կարելի է նշանակություն տալ:

Բռնակալներն այն աստիճան սովորած են լինում շողոքորթությունների, որ թեև հասկանում են շողոքորթի ստությունը, խաբեությունը, բայց դարձյալ սիրում են լսել նրանց: Դա մի ախտ է, նույն մոլորությունների նման, երբ մեկը թեև հասկանում է, որ աֆիոնի կամ արաղի գործածությունը թունավորում է, ոչնչացնում է իր կազմվածքը, բայց դարձյալ սիրում է գործ ածել:

Ուրեմն հաղթությունը մեր կողմն է,— ասաց խանը:

Տարակույս չկա,— պատասխանեց գորապետը մի առանձին արհամարհական ժպիտով:— Թող իմ տերը միայն հրամայե իր ծառային, այն ժամանակ կտեսնե, թե Աքպարը ինչ խաղ կխաղա այդ անհավատների գլխին:

Չորանաս, Աքպար,— ասաց խանը գոհունակությամբ. ես կվարձատրեմ, առատությամբ կվարձատրեմ քո քաջությունը:

Վեզիրը քթի տակից ծիծաղելով, լսում էր այդ խոսակցությունը: Իսկ սնապարծ Աքպարը ավելի ևս փքեց դյուրահավան խանին, ասելով.

Տեր իմ, ձեր սրի գորությունից լեռները դողում են, իսկ ծովերը սոսկալով ալեկոծվում են: Մարդը ի՞նչ է, որ կարողանա դիմանալ ձեր ամենակարողության առջև:

Չինված բազմությունը հրապարակի վրա ավելի և ավելի սովարանում էր: Նրանց հետ խառնվում էին և այնպիսիները, որ գենք չունեին: Խանը հրամայեց վեզիրին, որ բաց անել տա գենքերի պահեստի դուռը և նրանց գենքեր բաժանե:

Այնտեղ այլևս գենքեր չեն մնացել,— ասաց նրան վեզիրը:

Ինչպե՞ս չեն մնացել,— հարցրեց խանը վրդովվելով:

Մեր գենքերը այժմ մեր թշնամու ձեռքումն են,— պատասխանեց վեզիրը սառնասրտությամբ:

Ինչպե՞ս մեր թշնամու ձեռքումն են,— հարցրեց խանը կատաղելով:

Նրանք հափշակել են մեր գեները:

Դու ամեն ինչ գիտես, վեզիր, բայց հայտնում ես ինձ միայն այն ժամանակ, երբ գործողությունը արդեն կատարված, վերջացած է: Այդ ի՞նչ է նշանակում:

Այդ այն է նշանակում, որ մեր թշնամին (թեև Աքպարը նրան ճանճերի հետ է համեմատում) այնքան խորամանկ է, այնքան ճարպիկ է, որ ժամանակ չէ տալիս մեզ նախատեսելու, թե ինչ է ցանկանում անել ինքը: Մենք հասկանում ենք այն ժամանակ միայն, երբ գործը կատարած է լինում:

Աքպարը, որ վաղուց ոխ ուներ վեզիրի հետ, օգուտ քաղելով խանի բարկությունից, խոսեց.

Ես կարծում եմ, որ տեր վեզիրի համար շատ դժվար չէր լինի թշնամու գործողությունները նախատեսել, եթե նա աչքերը չփակեր, որ թշնամին իր ցանկացածը անի: Այդ դեպքում, իհարկե, ճանճն էլ կարող է մի բան անել:

Դու գրպարտիչ ես, Աքպար,— պատասխանեց նրան վեզիրը:

Դու դավաճան ես, վեզիր,— պատասխանեց նրան Աքպարը:

Պետական երկու մեծ մարդիկը, վեզիրը և գորքերի գլխավոր հրամանատարը, սկսեցին միմյանց նախատել: Այդ բանակոթվը կատարվում էր հրապարակի վրա, այն բռնելով, երբ մի կողմում այրվում էր ամրոցը, իսկ մյուս կողմից, լսելի էին լինում թշնամու հրանոթների որոտմունքները: Խանը արդարացրեց Աքպարին, և դառնալով իր թիկնապահներին, հրամայեց.

Տարեք դրան, բանտարկեցեք, ես առավոտյան, հենց այդ հրապարակի վրա, դրան գլխատել կտամ:

Զորքերի գլխավոր հրամանատարի ուրախությանը չափ չկար. նա հաղթեց իր թշնամուն. վեզիրին տարան:

Ճանապարհին իր մտքումը ասաց նա. «Եթե մինչև առավոտ դու կենդանի մնալու լինես, վնաս չունի, ինձ գլխատել տուր...»:

Հետո խանր դառնալով դեպի շողոքորթը ու գրպարտիչը, ասաց նրան.

Քեզ, Աքլար, այս րոպեից վեզիր եմ նշանակում: Դու կմնաս միևնույն ժամանակ քո հրամանատարության պաշտոնի մեջ:

Շողոքորթը մինչև գետին խոնարիվեցավ և գլուխ տվեց, ասելով.

Իմ հոգին և իմ արյունը նվիրված է իմ տիրոջը, ես նրա փառքի համար պիտի գործեմ և նրա մեծության համար պիտի աշխատեմ:

Նոր վեզիրը և հին հրամանատարը սկսեց կարգի դնել զորքերը: Նրանք զենքեր ունեին, և որի մոտ մի զենք ավելորդ էր, առնում էր, տալիս էր չունեցողին: Մի քանի րոպեի մեջ գունդերը պատրաստվեցան և նրանց վրա գորապետներ կարգվեցան:

Թշնամու թմբուկների ձայներին այժմ ավելի սաստկությամբ փոխարինեցին հրանոթների ձայները: Հեռվից կրակ էին թափում: Խանը ստիպված էր թողնել ամրոցը հրդեհի կամքին և մի կրակից դիմել դեպի մյուս կրակը: Նա ամեննին չմտաբերեց, նա, կարծես, մոռացել էր, որ հրդեհի բոցերի մեջ մնում են նրա բազմաթիվ կնիկները, նրա զավակները...

Նա օգնության կանչեց ալլահին ու նրա մեծ մարգարեին, հետո հրամայեց զորքերին, որ առաջ խաղան:

Խանը, որքան ուրիշ բաներում տգետ էր, այնքան պատերազմական գործի մեջ հմտություն ուներ: Նա նկատեց, որ թշնամու հրանոթները զանազան կողմերից էին կրակ թափում բերդի դրսից և բերդի ներսից: Այդ պատճառով, իր զորքերը մի քանի մասերի բաժանելով, առանձին գորապետների առաջնորդությամբ, ուղարկեց նրանց հանդեպ: Իսկ ինքը իր թիկնապահներով և մի փոքրիկ խմբի հետ մնաց, որ վերահսկե այլ և այլ կետերում կատարված գործողությունների վրա:

Ամբողջ բերդաքաղաքը ծխում էր վառողի մուխի մեջ: Այդ աղետային գիշերը հիշեցնում էր չարչամբեի***** այն հանդիսավոր գիշերներից մեկը, երբ թե հարստի ապարանքի և թե աղքատի խրճիթի կտուրների վրա կրակներ են վառվում. և ամեն տանիքից, ամեն լուսամտից հրացաններ են արձակում:

Մոլլաների գլխավորը մահմեդական ամբոխի հետ արդեն հարձակվել էին հայոց թաղի վրա: Նրանք թնդանոթներ չունեին, զինված էին հրացաններով, ատրճանակներով և խենջարներով:

Խանը իր թիկնապահների հետ նախ դիմեց դեպի նրանց կողմը, տեսնելու, թե ամբոխը ինչպես է գործում: Այստեղ կռիվը գտնվում էր իր զարհուրելի կերպարանքի մեջ: Փողոցների լուսավորությունը այդ ժամանակներում դեռ սովորություն չէր: Խավար գործողությունը կատարվում էր գիշերային խավարի մեջ, որը մի վայրկենական լուսավորություն էր ստանում, երբ հրանոթները կրակ էին թափում: Նրանց լույսի հետ խավարում էր հարյուրավորների կյանքը...

Քամին, սոսկալի փոթորիկը, որ մի քանի ժամ առաջ կատաղաբար փչում էր, այժմ համարյա թե դադարած էր: Նա տեսնելով մարդիկների բարբարոսությունը, մեղմացրեց իր կատաղությունը:

Խանի թիկնապահների թվում գտնվում էր նրա մերձավոր ազգականներից մեկը, որին կոչում էին Հաջի-Ֆարաջ: Նա տեսնելով, որ իր տերը անձնավստահ կերպով առաջ է մղվում, զգուշացրեց նրան, ասելով.

Խան, իզուր եք մտնում այդ կրակների մեջ:

Ես ցանկանում եմ ավելի մոտից տեսնել կռիվը,— պատասխանեց նա, ուշադրություն չդարձնելով:

Մոտ գնալ անհնարին է. դուք իզուր ձեր անձը վտանգի կենթարկեք: Ահա այստեղից ևս կարելի է շատ բան տեսնել:

Նա ցույց տվեց մի բարձրավանդակ, որ կազմվել էր այնտեղ ածած աղբերից: Խանը բարձրացավ նրա վրա: Այստեղ հավաքված էին անմաքուր

բերդաքաղաքի անմաքրությունները:

Դեպքերը շատ անգամ զարմանալի կատակներ են պարունակում իրանց մեջ, և ամենահասարակ իրողությունը արտահայտում է մի խորին, փիլիսոփայական միտք: Իշխանի հոյակապ ամրոցի կողքին տեսնում ես աղբանոց: Նրա շքեղագարդ դահլիճների հանդեպ՝ ողորմելի խրճիթներ, աղքատություն: Մեկը վայելում է, հազարավորները տուժում են:— Դա արևելքի և արևելյան իշխանության ճիշտ նկարագիրն է: Դա բռնության և ստրկության անհամեմատ հակապատկերն է:

Դեպքերը այժմ դուրս քաշեցին բռնակալին իր փառավոր ամրոցից և կանգնեցրին աղբանոցի բարձրության վրա:— Դրա մեջն է բուն կատակը, անցքերի հետաքրքիր խաղը: Նա իր բարձրավանդակից նայում է, թե ի՞նչպես է կռվում, ի՞նչպես է արյուն թափում ժողովուրդը: Բայց ո՞ւմ համար:— Նույն անձի համար, որ իրան կեղեքում է, ստրկացնում է: Ահա դրա մեջն է ամբոխի ամենագլխավոր հիմարությունը...

Մի աննշան փոքրամասնություն բողոքում էր բռնության դեմ, իսկ խավար մեծամասնությունը աշխատում էր խեղդել նրա բողոքը: Ինչո՞ւ:— Որ այն մեկ անձի իշխանությունը պահպանվի, որ նա ավելի երկար ժամանակ ունենա ճնշելու, կեղեքելու և իր ստրուկների արյունը ծծելու...

Նայեցեք, խան, ցույց էր տալիս Հաջի-Ֆարաջը կատարվող բարբարոսությունները: Մերոնք աշխատում են անց կենալ, բայց փողոցի մուտքը բռնված է պատնեշով: Հայերը պատնեշի ետևից հրացաններ են արձակում: Նրանք արձակում են և կտուրների վրայից: Տեսեք այդ անզգամ կնիկներին, ի՞նչպես օգնում են իրանց տղամարդերին: Նրանք առնում են դատարկ հրացանները, արագությամբ լեցնում են, և շուտով տալիս են տղամարդերի ձեռքը նետելու համար: Ո՞վ տվեց դրանց այդքան զենքերը:

Խանը ոչինչ չպատասխանեց:

Նայեցեք, խան,— ասաց Հաջին, այժմ մի առանձին ուրախությամբ առաջ տանելով իր նկատողությունները:— Մերոնք խորտակեցին պատնեշը...

անցկացան... Հայերը խույս են տալիս... Ա՛խ, թշվառականներ... նրանք դարձյալ կանգնեցին... մտան մի այլ պատմեշի ետևում... այժմ կրկին պաշտպանվում են...

Օդի մեջ լսելի եղան խուլ որոտմունքներ, որոնց հետևեցին խառնաշփոթ աղաղակներ: Մահմեդական ամբոխը սկսեց սարսափելի աղմուկով դուրս փախչել հայոց թաղից:

Հեռանանք, խան,— գոչեց նրա ոչ սակավ զարհուրած խոսակիցը:

Այդ ի՞նչ պատահեց,— հարցրեց խանը, տեղից չշարժվելով:

Ո՞վ գիտե, ի՞նչ պատահեց: Մերոնք փախչում են: Հեռանանք, եթե չենք ցանկանում տրորվել այդ կատաղի փախստականների ոտքերի տակ:

Ի՞նչ պատահեց,— կրկին հարցրեց խանը:

Մի՞թե չեք տեսնում,— պատասխանեց մի այլ թիկնապահ:

Ես ոչինչ չեմ տեսնում:

Եվ իրավ, նա ոչինչ չէր տեսնում: Բարկությունը, վրդովմունքը գրկել էին նրա աչքերը տեսությունից: Նա միայն լսում էր խառնաշփոթ, հուսահատական աղաղակներ, և ավելի ոչինչ:

Մերոնց վրա գորքեր եկան,— ասաց թիկնապահը,— երևի, թշնամու գորքերը: Մերոնց թնդանոթների են բռնել, այդ պատճառով փախչում են:

Ո՞րտեղից կարող էին մտնել թշնամու գորքերը,— հարցրեց խանը, չհավատալով իր ականջներին:

Այդ աստված գիտե,— պատասխանեց թիկնապահը:— Երբ աստված բարկանում է մարդիկների վրա, գետնի տակիցն էլ կրակ է դուրս բերում, աստղերի մոտիցն էլ կրակ է ցած թափում...

Խանը մտածեց իջնել իր բարձրավանդակից: Նրան տիրեց երկյուղի նման մի զգացմունք, և անվեհեր սիրտը սկսեց սաստիկ բաբախել:

Մարսափած ամբոխը փոթորկի նման հետ էր մղվում: Հանկարծ փոթորիկը կանգնեց, անշարժ մնաց, կարծես թե, նա ճանապարհի չէր գտնում իր հոսանքի համար:

Այդ ինչո՞ւ կանգնեցին, երևի, ընդդիմադրում են,— հարցրեց խանը:

Ոչ, փողոցի մյուս ծայրից ուրիշ գորք հայտվեցավ,— ասաց Հաջին:— Մերոնց ճանապարհը կտրեցին... մերոնք այժմ գտնվում են երկու կրակների մեջ... առջևից և ետևից... Դրա համար էլ չգիտեն, թե դեպի ո՞ր կողմը փախչեն...

Թնդանոթները այժմ սկսեցին ավելի մոտից արձակել: Ամեն մի արձակման ընթացքում լուսավորում էր փողոցի բավական ընդարձակ տարածությունը: Այդ սոսկալի լուսավորության մեջ խանը նշմարում էր դիակների կույտերը, նշմարում էր, թե որպես գնդակահար մարդիկ, արմատախիլ եղած ծառերի նման տապալվում էին մինը մյուսի վրա:

Ա՛խ, որքա՞ն մարդիկ են ընկած... բացականչեց նա ողբալի ձայնով:— Որտեղի՞ց ներս մտան այդ անհավատները...

Նրան ոչ ոք չպատասխանեց, որովհետև ոչ ոք չգիտեր, թե թշնամին որտեղից ներս մտավ:

Մարդիկ հիմա սկսեցին փախչել կտուրների վրայով,— նկատեց թիկնապահներից մեկը:

Ինչպե՞ս են բարձրանում կտուրների վրա,— հարցրեց խանը:

Փողոցի պատերը տեղ-տեղ խիստ ցած են:

Թնդանոթներ արձակողը Բայինդուր իշխանի գորախումբն էր: Իսկ նրա հակառակ կողմից ժողովրդին երկու կրակների մեջ դնողը Ավթանդիլ գնդապետն էր:

Մի քանի կետերի վրա հայտնվեցան հրդեհի նշաններ:

Շապեհը,— գոչեց խանը:— Պետք է դեպի այս կողմը դարձնել մեր գինավորներին: Շուտով անհավատները ամբողջ բերդը կոչնչացնեն:

Հրդեհի նշաններն այժմ ավելի պարզ կերպով էին երևում: Ջարհուրած բնակիչները չգիտեին ուր փախչել:

Խանը և իր թիկնապահները ընտրեցին դատարկ, մթին փողոցներից մեկը, և սկսեցին առաջ վազել, որ գորքը օգնության կանչեն: Ջորքը այդ ժամանակ, բերդի մի այլ կողմում, նույնպես թշնամու հետ գործ ուներ:

Խանի ուշադրությունը գրավեց խավարի միջից մի խոսակցություն. նա իր քայլերը դանդաղեցրեց:

Թող անիծվի՛ այսպիսի խանը,— ասում էր ձայներից մեկը:— Եթե չէր կարող թշնամուն դեմ դնել, էլ ինչո՞ւ մեզ ձգեց այդ կրակի մեջ...

Կարծես, մի սուր ցցեցին խանի սրտում:

Մայրի՛կ,— գոչեց մի երեխայական ձայն. ինձ գրկիր, ես հոգնեցա...

Ինչպե՞ս գրկեմ, գավակս,— պատասխանեց մայրը. քո փոքրիկ քույրը գրկումս է:

Ինձ շալակիր, մայրիկ, ես է՛լ չեմ կարող գալ:

Ինչպե՞ս շալակեմ, գավակս, քո փոքրիկ եղբայրը ուսիս է:

Մայրիկ, ես այստեղ կնստեմ:

Այստեղ լավ չէ, գավակս, մի քիչ էլ առաջ գնանք, հետո կհանգստանանք:

Ինչո՞ւ այստեղ լավ չէ, մայրիկ:

Այնպես, գավակս, լավ չէ...

Նրանք կգան:

Ովքե՞ր:

Նրանք, որ հորս ծեծում էին:— Ինչո՞ւ ընկավ հայրս, մայրիկ:

Թշվառ մայրը և անբախտ ամուսինը ոչինչ չգտավ պատասխանելու: Նրանք հեռացան, անհետացան խավարի մեջ: Խանր այլևս չէր լսում մոր և գավակի խոսակցությունը:

«Թո՛ղ անիծվի այսպիսի խանր...» մտաբերեց նա մոր բանադրանքը, և այդ ավելի դառն կերպով ազդեց նրա սրտին, քան այն բոլոր կրակները, որ թափում էր թշնամին:

Մթին, աղմկալի փողոցով անցավ նա հրապարակի վրա: Այստեղ մարդիկ նույնպես վազվզում էին դեպի գանազան կողմեր: Մի քանի փողոցներ խաչաձև կերպով կտրում էին հրապարակը: Խանր չգիտեր նրանցից ո՛րը ընտրել:

Հետ նայեցեք, խան,— ասաց նրա թիկնապահներից մեկը,— ամբողջ «Փոս-թաղը» այրվում է:

Խանր նայեց և ոչինչ չպատասխանեց:

Այդ մարդիկ այնտեղից են փախչում,— ավելացրեց թիկնապահը:— Տեսնո՞ւմ եք, նրանցից շատերը շալակած ունեն իրանց տնային կարասիները:

Ո՞ր են գնում,— հարցրեց խանը:

Երևի, իրանք էլ չգիտեն...

Խանր ընտրեց խաչաձև փողոցներից մեկը և անցավ: Այդ միջոցին հայտնվեցավ թշնամիների մի խումբ, որ միևնույն փողոցով գալիս էր ուղիղ նրա հանդեպ: Նրանք այնքան մոտ էին, որ խանը մինչև անգամ լսում էր նրանց ձայները:

Խանր հետ դարձավ: Բայց մի քանի քայլ հեռանալուց հետո նկատեց, որ ինքը մենակ է: Նրա թիկնապահները կամ թողեցին նրան և փախան, կամ թշնամուն մոտից տեսնելով, շփոթվեցան և աչքից կորցրին իրանց տիրոջը: Վերջինը ավելի

հավանական էր: Նա մնաց մենակ: Իր բերդի, իր ժողովրդի մեջ մենակ մնաց նա: Այլևս ոչ ոք չէր նայում նրա վրա: Այժմ միայն տիրեց նրան տագնապի զարհուրանքը: Բայց նա այնքան սրտի և կամքի ամրություն ուներ, որ բոլորովին չշվարեցավ, չհուսահատվեցավ:

Նա մտավ մի նեղ քուչա: Աշխատում էր կրկին չհանդիպել թշնամուն: Ամեն տնից, որ անցնում էր նա, լսում էր ցավալի ձայներ, հուսահատական աղաղակներ, լաց, արտասուք: Մարդիկ, սարսափելի ճգնաժամի մեջ, չգիտեին որտեղ թաքցնել իրանց գլուխը: Նա լսում էր ժողովրդի սուգն ու ողբը և անց էր կենում:

Անցուդարձը նեղ քուչայի մեջ չափազանց դժվարին էր: Երբեմն ետևից, երբեմն առջևից զարկվում էին նրան փախստական մարդիկ, և հայիոյանքով անց էին կենում: Մեկը գլուխը սաստիկ խփելով նրա ճակատին, ասաց.

Կո՞ւյր ես, չես տեսնում, ճանապարհովդ ուղիղ գնա:

Երկրի իշխանը լուռ կացավ:

Դրանք այն ստրուկներն էին, որ նրա շվաքն անգամ տեսնելիս, մինչև գետին կթեքվեին և հարյուր անգամ գլուխ կտային: Այժմ իրանց գլուխները զարկում էին նրա գլխին... Ճակատագիրը ահա այսպիսի խաղեր ունի...

Նեղ քուչան դուրս հանեց նրան մի բավական ընդարձակ փողոց: Այստեղ մարդիկ ավելի խոշոր խումբերով էին վազվզում: Այդ մարդիկը զինված էին:

Մերոնք կոտրվեցան... մերոնք կոտրվեցան... աղաղակում էին նրանք:

Ինչպե՞ս կոտրվեցան,— հարցրեց խանը, նրանցից մեկին կանգնեցնելով:

Կոտրվեցան էլի,— պատասխանեց նա, արագ վազելուց դժվարությամբ շունչ քաշելով:— Թշնամին դրսից խորտակում էր բերդի երկաթե դռները. մերոնք աշխատում էին արգելել, նրանք հաղթեցին, խորտակեցին դռները և ներս մտան:

Ո՞ր դռները:

Երկաթե դռները:

Բերդի բոլոր դռները երկաթից էին շինված: Բայց փախստականի պատմությունը այն դռների մասին էր, որ ուղիղ բացվում էին դեպի Մխիթար սպարապետի բանակի կողմը: Ուրեմն բերդի մեջ մուտք գործողը նա պիտի լիներ:

Հետո ի՞նչ եղավ,— հարցրեց խանը:

Հետո չեմ իմանում ինչ եղավ,— պատասխանեց նա. ես փախա:

Դու գինվո՞ր ես:

Ապա ի՞նչ եմ:

Խանը նկատեց, որ այդ բոլոր փախստականները իր գինվորներն էին: Նա մտածեց կանգնեցնել նրանց: Նա կամեցավ հայտնել իր ով լինելը և իր իշխանական բարձր հրամանով ստիպել նրանց հետ դառնալ, կռվել, մինչև արյան վերջին կաթիլը կռվել:

Մինչ այդ մտածության մեջ էր նա, տեսավ, իրավ որ, թշնամու գործը բերդի «Մեղրու դուռ» կոչված մուտքից ներս մտնելով, առաջ էր գալիս: Նրանցից ոմանք բռնած ունեին վառած ջահեր, և փողոցը, որտեղից անցնում էին, այդ ջահերով լուսավորված էր: Մի տան լուսամուտից արձակեցին նրանց վրա ատրճանակ: Գունդը կանգնեց և մի քանի բռնի մեջ տունը հիմնահատակ դարձավ: Բնակիչների դիակները խառնվեցան բնակարանի փլատակների հետ:

Գունդը մոտենում էր: Ջահերի լույսը ճառագայթում էր խանի սպանված, գունաթափ դեմքի վրա: Նա մի կողմ քաշվեցավ, որ չճանաչվի, թաքնվեցավ մի մթին անկյունում: Գունդը անցավ: Այժմ նա ևս կամենում էր դուրս գալ իր թաքստի տեղից: Բայց դեպի ո՞ր կողմը գնալ: Նա իր բերդի բոլոր փողոցների հետ ծանոթ չէր, նա ծանոթ էր մի քանի ուղիղ փողոցների, որոնց միջով հանդիսավոր կերպով անցնում էր, երբ իր ամրոցից դուրս գալով, գնում էր որսորդության: Մի քանի բռնի անշարժ մնաց իր թաքստի տեղում. դուրս չեկավ, վախենում էր թշնամու խումբերի հանդիպել:

Նրա մոտից, խավարի մեջ խարխափելով, անցնում էին մի քանի հոգի: Նա մտածեց, թե իրան են որոնում և ավելի պինդ կերպով սեղմվեցավ իր թաքստի մեջ:

Աքալար, կամաց գնա, որ ես հասնեմ,— կանչում էր մեկը նրա ետևից:

Վազի՛ր, ես կանգնել չեմ կարող,— ասում էր Աքալարը հեռվից:

Ես վիրավորված եմ, օգնիր ինձ, շարժվել չեմ կարողանում,— աղաչում էր առաջին ձայնը:

Աքալարը ոչինչ չպատասխանեց և անցավ:

Խանը ճանաչեց իր նոր վեզիրին և իր գորքերի գլխավոր հրամանատարին:

Ինչո՞ւ է փախչում նա,— հարցրեց խանը մեկից, որ ուրվականի նման, խավարի միջից, մոտեցավ իրան:

Երևի «ճանճերը» շատ են նեղացնում... պատասխանեց նա ծիծաղելով:

Խանը ճանաչեց իր հին վեզիրի ձայնը:

Բայց մի՞թե նա բանտարկված չէր, ո՞վ բաց թողեց նրան, հիմա ո՞ւր է գնում,— այդ հարցերը շփոթեցրին խանին: Վեզիրը թողեց խանին և դիմեց դեպի վիրավորյալը, որին չկամեցավ օգնել Աքալարը:

Խանը մնաց մտատանջության մեջ: «Ինձ ճանաչեց, մտածում էր նա,— երևի ինձ որոնում էր և գտավ: Հիմա կաշխատե ինձ մատնել, անպատճառ մատնել թշնամու ձեռքը... Ա՛խ, ո՛րքան դառն կերպով ծիծաղեց նա իմ դյուրահավատության վրա. ինձ հիշեցրեց իմ հիմարությունը, որ ես Աքալարի խոսքերը հալած յուղի տեղ ընդունեցի, երբ նա թշնամուն ճանճերի հետ էր համեմատում... Փախչեմ... բայց ո՞ւր փախչեմ... Գոնե գտնվեր մի մարդ, որին ես հայտնեի իմ ով լինելը, և նա կառաջնորդեր ինձ...»:

Վեզիրը կրկին վերադարձավ դեպի խանը: Այն վիրավորը, որի մոտ գնաց նա օգնելու, արդեն մեռած էր: Դա խանի քաջ և նշանավոր զորապետներից մեկն էր:

Հիմա համոզվեցա՞ք, խան, որ մեր թշնամիները ճանճեր չեն եղել... հարցրեց պաշտոնից զրկված վեզիրը, կանգնելով նրա առջև:

Խանը ոչինչ չպատասխանեց, միայն վրդովվեցավ ծերունու հանգստության պատճառով:

Ծերունին հասցրեց երկրորդ հարվածքը.

Տեսա՞ք խան, ի՞նչպես էր փախչում ձեր նոր վեզիրը և զորքերի պոռոտախոս հրամանատարը «ճանճերի» առջևից...

Տեսա,— պատասխանեց խանը դառնությամբ:— Բայց ես հրամայեցի, որ ձեզ բանտարկեն, այդ ինչպե՞ս եղավ, որ փախաք բանտից:

Ես չփախա, ես փախչելու սովորություն չունեմ: Իրավ է, դուք հրամայեցիք ինձ բանտարկել, բայց չմտածեցիք, որ դուք այլևս բանտ չունեիք:

Ինչպե՞ս չունեի:

Ձեր բանտը, մինչև ինձ այնտեղ հասցնելը, արդեն քանդված էր: Ձեր ավելի քան մի քանի հարյուր բանտարկյալները, որոնք ըստ մեծ մասին հայեր էին, օգուտ քաղելով բերդի մեջ պատահած խռովություններից, փշրել էին իրանց շղթաները և իրանց ձեռքով քանդել էին բանտը: Այս պատճառով ձեր հրամանը անկատար մնաց, որովհետև տեղ չգտան ինձ բանտարկելու:

Իսկ իմ բանտապետները, պահապանները ինչպե՞ս չգտան ինձ անգղամներին:

Բանտարկյալները կոտորեցին նրանց:

Այն բոլոր թշվառություններից հետո, որոնց ականատես էր եղած այն գիշեր բերդի դժբախտ իշխանը, այդ լուրը ավելի խոր խոցեց նրա սիրտը:

Եվ դուք, ազատվելով բանտից, երևի, մի առիթ էիք որոնում վրեժխնդիր լինելու ձեզ բանտարկողից,— հարցրեց նա:

Ոչ, ես վրեժխնդիր չեմ լինում այն անձից, որ արդեն դժբախտության մեջ է գտնվում,— պատասխանեց ծերունի վեզիրը կարեկցական եղանակով:— Ընդհակառակն, ես շտապեցի ձեզ օգնելու: Երկար որոնում էի ձեզ: Երբ թշնամու գունդը անցավ, ջահերի լուսավորության առջև ճանաչեցի ձեզ և մոտեցա:

Վեզիրի ցավակցական պատասխանը ավելի վիրավորեց խանին. նա իր սովորական հպարտությամբ ասաց.

Շնորհակալ եմ, ափսո՛ւ, որ ձեր օգնությանը այլևս կարոտություն չունեմ: Դուք միայն ինձ այն ասացեք, կոիվներից ի՞նչ տեղեկություն ունիք:

Ես անցա համարյա բոլոր կետերի վրա, ուր որ կռվում էին մեր զորքերը: Զորքերը, պետք է խոստովանած, քաջությամբ էին պաշտպանվում: Եթե նրանց առաջնորդները այնպիսի վատ, երկչոտ և տգետ մարդիկ չլինեին,— եթե նրանք չթողնեին իրանց գունդերը և չփախչեին, գուցե ձեր զինվորները թույլ չէին տա, որ թշնամին ամեն կողմից մտներ բերդը:

Լավ, բոլորը հասկացա... ասաց խանը զայրացած ձայնով. խնդրում եմ, որ հիմա ինձ մենակ թողնեք:

Ես ձեզ երկար չեմ ձանձրացնի, որովհետև ինքս էլ շտապում եմ...

Ո՞ր պիտի գնաք:

Բեկի մոտը:

Բեկի մո՞տ,— հարցրեց խանը կասկածանքով:— Ի՞նչ գործ ունիք այն ավազակի մոտ:

Գնում եմ, որ ընկնեմ նրա ոտքերի առջև, համբուրեմ, աղաչեմ, պաղատեմ, որ խնայե մնացածներին և կոտորել չտա:

Գոռոզ իշխանը, որ իրան երբեք թույլ չէր տա որևիցե խնդիրքով դիմել երկրի թագավորներին անգամ, բռնեց պաշտոնագուրկ վեզիրի ձեռքից, և աղաչելով ասաց.

Լսեցեք, վեզիր, ես ձեզ կոչում եմ ձեր առաջվա պաշտոնի անունով,— եթե մնացել է ձեր մեջ հարգանքի որևիցե նշույլ դեպի ձեր նախկին տերը, ընդունեցեք նրա տված խորհուրդը, և մի գնացաք այն ավագակի մոտ:

Ես հիմա էլ հարգում եմ ձեզ,— ինչպես միշտ,— պատասխանեց վեզիրը սառն կերպով:— Բայց բյուրավոր մուսուլմանների կյանքը ավելի մեծ նշանակություն ունի ինձ համար, քան թե ձեր տված խորհուրդը:

Բեկը այն գազաններից չէ, որ ընդունն ձեր խնդիրքը, դուք իզուր ձեզ կստորացնեք միայն:

Ես հանձն եմ առնում այդ ստորությունը, բայց միևնույն ժամանակ գիտեմ, որքան անգութ է Բեկը, այնքան էլ մեծահոգի է:

Բայց այս ստորությունը վերաբերում է ամբողջ մուսուլմաններին,— մի գավուրից գթություն խնդրել...

Մուսուլմաններին կրոնքով թույլ է տրված հարկը պահանջած դեպքում թաղիա անել:

Խանը, նկատելով, որ ոչինչ կերպով չէ կարող համոզել համառ ծերունուն, ասաց.

Գնացեք, այդ ձեր կամքն է, միայն խոսք տվեցեք ինձ, որ դուք չեք ներկայանա այն ավագակի մոտ իբրև իմ վեզիր, և իմ կողմից ոչինչ չեք խոսի:

Ես հաստատ խոսք եմ տալիս ձեզ, որ կներկայանամ իբրև հասարակ մարդ:

Վեզիրը հեռացավ:

Խանր մնաց մենակ: Չգիտեր, ի՞նչ անել, ո՞ր գնալ: Նրան տիրեց սարսափելի վիատություն: «Ամեն բան կորավ, ամեն ինչ ոչնչացավ, այլևս ոչնչի վրա հույս դնելու տեղ չէր մնացել...» մտածում էր նա:

Նա մտաբերեց իր ամրոցը, իր կնիկները, իր գավակները: «Չէ՛, մտածեց նա, ես պիտի շտապեմ դեպի իմ տունը, քանի որ թշնամին չէ գրավել նրան...»:

Նա դուրս եկավ իր թաքստի տեղից: Բայց վախենում էր, որ ճանաչվի, վախենում էր թշնամու ձեռքը ընկնելուց: Գիշերը անցել էր արդեն, օրը լուսանալու մոտ էր. երկինքը սկսել էր պարզվիլ:

«Իմ հագուստը կարող է մատնել ինձ, պետք է փոխել» մտածեց նա:

Այդ պետքը լրացնելու համար մեծ դժվարություն չկար. փողոցները ծածկված էին դիակներով. նա մոտեցավ մեկին և սկսեց մերկացնել: Կաշյա գոտիից քարշ ընկած շղթայաձև մտրակից նկատեց նա, որ դա մի ջորեպանի դիակ է, գուցե իր ջորեպաններից մեկի դիակը: Բայց հագուստների մեջ ընտրություն անելու ժամանակ չունեի նա. այդ ավելի լավ էր, ավելի անճանաչելի կարող էր դարձնել նրան: Նա հանեց իր իշխանական գգեստը և մի կողմ ձգեց: Նրա հետ, կարծես, մերկացավ իր բոլոր փառքը...

Հագուստը փոխելուց հետո նա բռնեց առաջին հանդիպած փողոցը և սկսեց առաջ գնալ: Անցուդարձը սարսափելի էր: Նեղ փողոցի անձկության մեջ կենդանի մարդկանց մարմինները խառնվում էին ընկած դիակների հետ: Կանայք, երեխաներ, անգոր ծերունիք, չկարողանալով դուրս պրծնել մարդկանց սուկալի հոսանքի միջից, ցած էին գլորվում, և հազարավոր ոտքերի տակ տրորվում էին, ճխլտվում էին: Սրից ազատվածը գոհ էր գնում ամբոխի կատաղի անգիտությանը:

Բայց ո՞ր էր դիմում այդ փոթորկային, խելակորույս բազմությունը: Նա փախչում էր: Նա ամեն ինչ մոռացած՝ տուն, ընտանիք, գավակներ, իր ազատությունը աշխատում էր գտնել փախուստի մեջ, ամենևին չմտածելով, արդյոք հնար ունի՞ փախչելու:

Մարդկային բարբարոսությունը, անգթությունը կատարում էր մի հսկայական խաղ, որի նմանը հորինում են փոքրիկ մանուկները, միայն փոքրիկ ձևով: Ռ՞վ չէ տեսել այն խաղը, թե ինչպես են պատժում կարիճներին: Շիկացած ածուխներով կազմում են մի հավասար բոլորակ, թունավոր միջատներին ձգում են այդ հրեղեն բոլորակի մեջ: Նրանք սկսում են այս կողմ և այն կողմ վազվզել, որ մի ելք գտնեն փախչելու, ազատվելու: Բայց ամեն կողմից կրակի հանդիպելով, հետ են դառնում: Հազար անգամ կատարում են նրանք միևնույն շրջանը, միևնույն փորձը, բայց կյանքի պաշտպանության տագնապի մեջ, միշտ մոռանում են կրակը, մինչև կրկին անգամ չեն հանդիպում նրան: Վերջը հուսահատությունից, անճարությունից, իրանց խայթոցը ցցում են իրանց մարմնի մեջ և անձնասպանություն են գործում:

Միևնույն դրության մեջ էր բերդաքաղաքը: Ամեն կողմից պաշարված էր թշնամու սրերով և կրակներով: Ժողովուրդը մեջտեղում այս կողմ և այն կողմ էր փախչում, որ ազատության ելք գտնե: Բայց ամեն տեղ հանդիպում են կրակների: Միևնույն ճանապարհով հազար անգամ անցել էր և անցնում էր նա, բայց ելք չէր գտնում, միայն իր ոտքերի տակ տրորում էր իր նման անբախտներին...

Ծպտյալ ջորեպանը անցավ մարդկանց դիակներով ծածկված փողոցների մսեղեն հատակի վրայով և դուրս եկավ մի փոքրիկ հրապարակի վրա: Նա ճանաչեց, որ դա մեծ մզկիթի առջևի փոքրիկ հրապարակն էր: Մզկիթի դռան հանդեպ ցցած էր մի նիզակ, որի ծայրին երևում էր մի մարդկային գլուխ: Նրա մոտ վառվում էին մի քանի ջահեր և ամեն կողմից տեսնելի էին կացուցանում կառափը:

Այդ ի՞նչ գլուխ է,— հարցրեց խանը մեկից:

Մոլլաների գլխավորի գլուխն է,— պատասխանեց նա:— Հիմա ամեն տեղ պտռում են խանին, որ նրա գլուխն էլ կտրեն և ցցեն դրա մոտ: Ախ, եթե ինձ հաջողվեր գտնել նրան, ի՞նչ մեծ ընծա կստանայի:

Դու ի՞նչ ազգից ես,— հարցրեց խանը սառնությամբ:

Ես Բայինդուր իշխանի գինվորներից եմ: Նա խոստացել է հարյուր ոսկի տալ, ով կտանե նրան խանի գլուխը, իսկ երկու հարյուր ոսկի, երբ կենդանի կներկայացնե նրան:

Խանը լռությամբ հեռացավ իր վտանգավոր խոսակցից: Նա ընտրեց բերդի մի խուլ, հետ ընկած կողմը: Լեռնային անհարթությունների վրա կառուցած քաղաքը բոլորովին գուրկ էր տափարակ տարածություններից, մանավանդ այն կողմը, որ այժմ ընտրեց նա: Վազում էր նա ամենայն արագությամբ, առանց հետ ու առաջ, առանց աջ ու ձախ նայելու: Խորդուբորդ, դարուփոս, անհավասար անցքերի մեջ երբեմն սայթաքում էր, երբեմն ոտքը, գլուխը քարերին էր զարկում, երբեմն ցած էր գլորվում և երկար մնում էր անշարժ, մինչև կրկին ուշի էր գալիս, հետո դողդողալով բարձրանում էր, և կրկին շարունակում էր իր փախուստը: Նա հոգնած էր, սաստիկ հոգնած: Նա, որ իր կյանքում հարյուր քայլ ոտքով ման չէր եկել, այս գիշեր մի անգամ անցել էր ամբողջ քաղաքը, զանազան ուղղությամբ պտույտների գործելով: Նա հոգնած էր, բայց հոգնածություն չէր զգում: Երկյուղը, հոգեկան վրդովմունքը, անաջողությունների կատաղությունը այն աստիճան գրգռել էին նրա ջղերը, որ խելագարի նման գտնվում էր մի տեսակ տենդային դրության մեջ: Այդ հիվանդոտ դրությունը մարդիկներին երբեմն ավելի ուժ և գործություն է տալիս, քան թե ունեին նրանք, երբ առողջ էին: Այդ էր պատճառը, որ նա լուսնահարի նման, ոչնչի տեղ էր դնում, անցնում էր հանդիպած խոչընդոտները, առանց ցավ զգալու, թեև նրա մարմինը ջարդ ու փշուր էր լինում: Բայց երբ ընկավ մի փոսի մեջ, երկար դուրս գալ չկարողացավ:

Ճակատագիրը, կարծես, վճռել էր մինչև վերջին ծայրը ստորացնել նրան, քանել տալ նրան դժբախտության մրուրը մինչև վերջին կաթիլը, և զգալ տալ նրան իր ոչնչությունը... Փոսի մեջ մի քանի օր առաջ ջուր էր կանգնած. ջուրը ցամաքել էր և իր տեղը թողել էր թանձր ցեխ: Նա խրվեցավ այդ ցեխի մեջ: Երկար թավալվում էր նա իր փափուկ անկողնի մեջ, առանց հասկանալու թե որտեղ է գտնվում: Վերջը ուշի եկավ, և խարխափելով, մի կերպով դուրս եկավ փոսից, մոռանալով, որ գլխարկը թողեց այնտեղ: Գլխաբաց շարունակեց իր ճանապարհը: Այժմ նրա մտքի և հիշողության խավարի մեջ աղոտ լուսով փայլում էր մի կետ միայն իր հարենը...